

1918 Թ. ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ

Բանալի բառեր – Թուրքիա, Թուրքիայի պատվիրակություն, Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողով, Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակություն, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիր, Հայկական հարց

Անդրկովկասի կառավարության հետ դիվանագիտական բանակցություններ վարելու և հաշտության դաշնագիր կնքելու առաջարկ անողն ու նախաձեռնողը Օսմանյան կառավարությունն էր, ինչը պատահական չէր: Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ այդ ամենը Թուրքիայի ղեկավարության կողմից նախապես մշակված, ծրագրված ռազմաքաղաքական մարտավարություն էր, որով նա փորձում էր անդրկովկասյան ժողովուրդներին (բացառությամբ ցեղակից և կրոնակից կովկասյան թաթարների) փակուղի մղելով՝ իրականացնել իր ռազմավարական նպատակները և տարածքային ազդեցության գոտիներով ապահովագրել իր անվտանգությունը Ռուսաստանից: Ըստ այդմ՝ Թուրքիան ձգտում էր իր ռազմական հաջողությունները բանակցող կողմերին պարտադրելու ճանապարհով դիվանագիտական բանակցությունների նժարը իր օգտին թեքելու քաղաքականություն վարել: Դիվանագիտական բանակցային գործընթացների մարտավարությունը մղելով առաջին պլան՝ նա փորձում էր նախ շեղել, մոլորության մեջ գցել, ապա թուլացնել Անդրկովկասի կառավարության և ժողովուրդների, մասնավորապես հայության զգոնությունը և դիմադրական ոգին: Թուրքերը ձգտում էին նաև հաշտության, որպեսզի միաժամանակ ժամանակ շահեին և կենտրոնացնեին իրենց ռազմական ուժերը «գորք ուղարկելու Անգլիա»¹ և այլուր:

Թուրքիան իր որդեգրած ավանդական քաղաքականությունը կիրառեց Տրապիզոնի թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցային գործընթացների թե՛ նախօրեին, թե՛ ընթացքում և թե՛ հետագայում: Թուրքերը մի կողմից բանակցում էին, իսկ մյուս կողմից ակտիվորեն շարունակում զենքի ուժով պարտադրել և ամրագրել իրենց անօրինական պահանջները: Այդ առիթով Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Բոլոր պարագաներուն ալ թուրքերու գործելակերպը նոյնն էր, բանակցիլ և միաժամանակ պատերազմիլ իրենց կամքը լիովին պարտադրելու համար: Թէ որքան ծանր կերպով անոնք (թուրքական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 123, թ. 11:

ռազմական արշավանքները – Գ. Պ.) կանդրադառնային միաժամանակ տեղի ունեցող հաշտութեան մեր բանակցութեանց (Տրապիզոնի – Գ. Պ.) վրայ: Նոյն պատմութիւնը յետագային ինձ հետ կրկնուեց երկու անգամ եւս նոյն թուի մայիսին Պաթումի մէջ եւ 1920 թ. նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի մէջ»¹:

Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը՝ փետրվարի 23-ի (մարտի 8-ի) երեկոյան հասավ Տրապիզոնի նավահանգիստ, իսկ թուրքական պատվիրակությունը միտումնավոր ձգձգում էր իր մեկնումը, և դեռևս հայտնի չէր, թե երբ է ժամանելու: Նրա նպատակն ակնհայտ էր. մինչև թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցությունները սկսելը մի կողմից հնարավորինս շատ տարածքներ զավթել, իսկ մյուս կողմից բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրել Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության վրա: Թուրքերի որդեգրած այդ ավանդական քաղաքականությունը շարունակական եղավ Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցային ողջ գործընթացներում:

Ստեղծված իրավիճակում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը իրավունք չունէր անգամ ասի իջնել և ստիպված էր չորս օր մնալ իրենց փոխադրող ռումինական «Կառլոս թագավոր» հաճանավի վրա՝ մինչև թուրքական պատվիրակության ժամանումը Կոստանդնուպոլսից²: Այդ առընչությամբ Լեոն (Հայկական հարցի գծով խորհրդական) գրում է. «Իսկ վորքան ստորացում ամբողջ պատվիրակության համար: Որեր են անցնում, թուրք պատվիրակությունը չկա ու չկա, իսկ մեր Կարլուշկայի մէջ արդէն սով է սկսվում: Վո՛չ ասի ենք իջնում, վոչ հետ ենք գնում: Ասի իջնողները միայն մեր թուրք (կովկասյան թաթարներ – Գ. Պ.) ընկերակիցներն են: Գնում են,

* Պատվիրակությանը տեղափոխում էր ռումինական «Կառլոս թագավոր» հաճանավր: Նրա կազմը բազմանդամ էր՝ 40 հոգի: Նրանցից 11-ը պատվիրակության անդամներ էին, իսկ 29-ը՝ խորհրդականներ, քարտուղարներ, պատմագետներ, ռազմական գծով սպաներ և այլն: Այս ամենից բացի՝ նրանց ուղեկցում էր նաև Անդրկովկասի տարբեր ազգերի 50 ներկայացուցիչներից կազմված պահակախումբը: Փաստորեն պատվիրակությունը և նրան ուղեկցող ներկայացուցիչների քանակը հասնում էր 90-ի: Պատվիրակության նման մեծաքանակ կազմը վկայում էր այնտեղ ընդգրկված Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերի ներկայացուցիչների միջև սուր հակասությունների և միմյանց նկատմամբ փոխադարձ անվստահության մասին և այլն: Թուրքերից մեկը Տրապիզոնում հեզնել էր. «Եթե «բանակցային կողմի» ամբողջ ազգաբնակչությունն է եկողը՝ շատ քիչ է, իսկ եթե միայն պատվիրակությունն է՝ շատ շատ է»: Տե՛ս **Авалов З.**, Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., воспоминания. Очерки, Paris, 1924, с. 34:

Տրապիզոնում պատվիրակությանը հատկացվել էր հարուստ հույն Թերֆիլատիսի տունը: Խորհրդաժողովի աշխատանքները ընթացել են թուրքական պատվիրակության տանը: Հաշտության խորհրդաժողովում տեղի են ունեցել վեց լիակատար նիստեր և ոչ պաշտոնական փոխադարձ այցելություններ, ինչպես նաև մասնավոր զրույցներ: 38 օրվա ընթացքում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը ունեցել է 46 նիստ:

¹ «Հայրենիք», 1924, ապրիլ, էջ 83:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 100:

ամբողջ որը մնում, յերեկոյան վերադառնում ուրախ ու գոհ, ինչպես ավետ-
յաց յերկրից»¹:

Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության՝ Տրապիզոն ժամա-
նելու պահին քաղաքն արդեն գրավված էր թուրքական զորքերի կողմից: Այն
այլևս չեզոք քաղաք չէր, այլ թուրքական, նրանք «զգում էին իրենց իբրև
իրենց տանը, դրության տերեր»²:

Երկու օր անց՝ փետրվարի 25-ին (մարտի 10-ին), հետևեցին Մեհմեդ Վե-
հիբ փաշայի երկու հայտնի սպառնալից հեռագրերը, որոնցով նա Անդրկով-
կասի կառավարությունից պահանջում էր զորքերը անհապաղ դուրս բերել
Կարսից, Արդահանից և Բաթումից:

Պատվիրակությունը մեկուսացվել էր արտաքին աշխարհից, և այդ դրու-
թյունը գրեթե պահպանվեց Տրապիզոնի ամբողջ դիվանագիտական բանակ-
ցությունների ընթացքում: «Արտաքին պայմանները, – գրում է Լեոն, – գնալով
ավելի ու ավելի աննպաստ էյին դառնում մեր պատվիրակության համար:
Ամենից առաջ հենց այն վոր մեր Կարլուշկան, մնալով անփող ու անպարեն:
...Մեզ համար, հարցն, ի հարկե, այդ դեպքերը չէյին, այլ այն, վոր մենք մնա-
ցինք աշխարհից կտրված, գերիներ թյուրքերի ձեռքին: ...Մենք մեզ զգում
էյինք անտանելի դրության մեջ: ...Գլխավորն այն էր, վոր մենք ռադիո հեռա-
գիր չունէյինք և չէյինք կարողանում վոչ լուր՝ ուղարկել, վոչ ստանալ»³:

Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության ընդհանուր նիստը
լսեց և քննարկեց ստեղծված իրավիճակի և հետագա անելիքների մասին
հարցը: Երկար քննարկումներից հետո որոշվեց, որ հաջորդ օրը՝ փետրվարի
27-ի (մարտի 12-ի) առավոտյան, պատվիրակությունը վերադառնա Բաթում,
քանի որ թուրքական պատվիրակության հետ հարաբերությունները իսպառ
բացակայում էին, և դեռևս հայտնի չէր, թե նա երբ է ժամանելու Տրապիզոն⁴:
Սակայն նիստի ավարտից քիչ անց թուրքական կողմը գրավոր տեղեկաց-
րեց, որ Կոնստանդնուպոլսից արդեն Տրապիզոն է ժամանել հինգ հոգուց
բաղկացած պատվիրակությունը՝ Օսմանյան կայսրության ռազմածովային
ուժերի շտաբի պետ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյի (ծագումով՝ չերքեզ) նախագահու-
թյամբ: Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը վերանայեց իր
որոշումը, իսկ թուրքերը թույլատրեցին նրանց հաձանավից ցամաք իջնել:
Նույն օրը պատվիրակությանը հայտնի դարձավ, որ թուրքերը գրավել են

¹ Լեո, Անցյալից, Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ. Հայոց հարց. – Հայ հեղափոխական դաշ-
նակցություն. – Համաշխարհային պատերազմ. – Հեղափոխություն, Թիֆլիս, 1925, էջ 381:

² Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի
ժողովածու: Կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, պատ. խմբ. Ա.
Վիրաբյան, Երևան, 2004, էջ 310:

³ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 383-384:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 100:

Էրզրումը¹: «Փողոցով անցնող թուրք գորաբաժինների յերգերի մեջ,- գրում է Լեոն,- բարձրաձայն շեշտվում էր «ալլեման-ոսմանի» յեղբայրությունը: Մեր պատվիրակությունը կուչ էր յեկել, զգում էր ծանրացած մթնոլորտի ճնշումը: Իսկ մեր թուրք ընկերակիցները փայլում էին ուրախությունից, շարունակ կանգ էլին առնում Թուրքիայի մեծ քարտեզի առաջ»²: Այդպիսի բարոյահոգեբանական լարվածության և փոխադարձ անվստահության պայմաններում իր աշխատանքը սկսեց Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածողովը (փետրվարի 27-ից (մարտի 12-ից), որը տևեց մինչև ապրիլի 1-ը (14-ը):

Թուրքական պատվիրակության ժամանումից հետո Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին այցելեց Հուսեյն Ռաուֆ-բեյին: Վերջինս կեղծ ու երեսպաշտ հաճոյախոսությունից հետո նրան առաջարկեց քննարկել հաշտության բանակցությունների տեխնիկական և կազմակերպչական ձևաչափի հարցերը: Նա նախ կտրուկ բացառեց ռուսերենի օգտագործումը իբրև բանակցային ընդհանուր լեզու, այնուհետև պահանջեց բացատրություն, թե ինչու է ռուս գեներալ Ե. Լեբեդինսկին (Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար) ընդգրկված Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության կազմում: Ա. Չխենկելին հակադարձեց ասելով, որ «գեներալ Ե. Լեբեդինսկին ենթարկվում է միայն Անդրկովկասյան սելմին: Թուրքերը դրանով բավարարվեցին»³: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյն առաջարկեց նաև, որ հաշտության խորհրդածողովի նախագահողը պետք է լինի իրենց պատվիրակությունից, քանի որ այն տեղի է ունենալու թուրքական տարածքում, իսկ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության անդամներն ընդամենը իրենց հյուրերն են: Իրականում թուրքերը խստիվ բացառեցին Ա. Չխենկելու հաշտության խորհրդածողովի աշխատանքները հերթով նախագահելու առաջարկը: Հարցը չսրելու նպատակով պատվիրակությունը ընդունեց թուրքերի առաջարկը, սակայն գրավոր հայտնեց իր բողոքը⁴:

Նույն օրը կայացան երկու պատվիրակությունների ներկայացուցիչների փոխայցելությունները և մասնավոր զրույցները, որոնց ընթացքում «այնուամենայնիվ միշտ,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- զգացվում էր թուրքերի հետ մեր հարաբերությունների անորոշությունը»⁵: Այդ ժամանակ թուրքական կողմը հասկացնել տվեց, որ լուրջ մտադրություն չունի դիվանագիտական բանակցություններ վարելու Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության հետ: Հայտնի դարձավ նաև, որ նրանք Տրապիզոն են եկել ոչ թե հաշտություն, այլ ընդամենը տնտեսական, առևտրական ու այլ դաշնագրեր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 100:

² Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 385:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

⁴ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 140-141:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 102:

կնքելու համար: Թուրքական պատվիրակությունը Տրապիզոնի հանդիպումը ներկայացնում էր որպես հաշտության խորհրդածոցով և ոչ թե դիվանագիտական բանակցություններ: Նրա անդամները պնդում էին, որ հարցի լուծումը ամրագրվել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրում, և բոլորովին անհրաժեշտություն չկա դիվանագիտական բանակցություններ վարել: Փոխարենը Անդրկովկասի պատվիրակությունը պետք է անվերապահորեն և անհապաղ Թուրքիային հանձնի Արդահանը, Բաթումը, Կարսը՝ իրենց գավառներով, հակառակ պարագայում թուրքական բանակը հարկադրված կլինի դաշնագրով համաձայնեցված սահմաններին հասնելուց հետո ռազմական ուժով շարունակել առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Այդ առիթով Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության քարտուղար Մ. Թումանյանը գրում է. «Թուրքերը բնաւ չեն ուզեր մեր ժողովն անուանել «հաշտութեան կոնֆերանս», այնպէս, որ մեզի համար հաշտութիւն՝ անոնց համար կոչի է, այս պատճառով ալ անոնք միշտ կաշխատեն անուանել պարզաբար «Տրապիզոնի կոնֆերանս»¹:

1918 թ. մարտի 1-ին (14-ին) տեղի ունեցավ Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածոցովի պաշտոնական բացումը: Նիստը նախագահող Հուսէյն Ռաուֆ-բէյը քաղաքավարական ձևերի տակ թաքնված երկդիմի, կեղծ, առերես սիրալիրությամբ ողջունեց Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությանը՝ հայտարարելով, որ թուրքական կառավարությունն անկեղծ ցանկություն ունի բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու Անդրկովկասի՝ ձևավորվելիք հանրապետության հետ²: Նենգափոխելով պատմական իրողությունը և ճշմարտությունը՝ Հուսէյն Ռաուֆ-բէյը հայտարարեց. «Թուրքիայի և Անդրկովկասի ժողովուրդների բոլոր ռազմական գործողությունները ցարիզմի դեմ երկու հարյուր տարվա ընդհանուր փառապանծ պատմության ընթացքում ավելի են կապել այդ ժողովուրդներին: Այդ ժողովուրդները կապող շղթա են ոչ միայն պատմական և աշխարհաքաղաքական հարաբերությունները, այլ ավելի շատ ազգակցական կապերը, որոնք բխում են մեր ընդհանուր անցյալից: Հենց այդ պատճառով անդրկովկասյան և թուրք ժողովուրդները կազմված են այժմ նույն կրոնից ու ազգություններից և ունեն գրեթե միանման պատմություն»³: Փաստորեն թուրքական պատվիրակության նախագահը, նենգափոխելով ամբողջ պատմական ճշմարտությունը, վիրավորում էր Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության ոչ կրոնակից և ոչ ցեղակից հայերի ու վրացիների ազգային արժանապատվությունը, որը «բնականաբար,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- շփոթութիւն է

¹ **Աստվածատուր Խաչատրյան**, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 2010, էջ 73:

² Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 114:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101: Տե՛ս նաև նույն տեղում, գ. 9, թ. 61-65, արձանագրություն թիվ 19:

տհաճութիւն պատճառեցին մեզ»¹: Նա փորձում էր իբր ապացուցել անցյալում անդրկովկասյան ու Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների ճակատագրերի պատմական ընդհանրությունը:

Այնուհետև մարտի 2-ի (15-ի), 3-ի (16-ի) և 4-ի (17-ի) հաշտության խորհրդաժողովի նիստերում Հուսէյն Ռաուֆ-բէյը արել է այնպիսի հայտարարություններ, որոնք այլևս անհնարին էին դարձնում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության հետ դիվանագիտական բանակցություններ վարելու հնարավորությունը: Նա, խորամանկորեն շրջանցելով հաշտության դաշնագիր կնքելու լիազորությունների և պայմանների մասին, պատվիրակության անդամներին հայտարարել է, որ դիմում է նրանց ոչ թե իբրև պետության պատվիրակների, այլ ընդամենը Օսմանյան կայսրության՝ մայր երկրի գիրկը վերադարձող անջատված տարածքների ժողովուրդների ներկայացուցիչների² (նկատի ունենալով Բաթումի, Արդահանի և Կարսի հանձնումը Թուրքիային):

Հուսէյն Ռաուֆ-բէյը հաշտության խորհրդաժողովի նիստում հրապարակայնորեն հայտարարեց, որ Թուրքիայի կառավարությունը չի ճանաչում Անդրկովկասը որպէս ինքնուրույն պետություն և առաջարկեց Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությանն անել որոշակի հայտարարություն առ այն, թե որն է իրենց հանրապետության ձևի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպության էությունը³, արդյոք առկա՞ են այն բոլոր պայմանները, որոնք պահանջում է միջազգային իրավունքը պետություն կազմելու համար: Անշուշտ միամտություն կլինի կարծել, թե թուրքական պատվիրակությունն իրազեկ չէր, որ միջազգային իրավունքի չափանիշներին համաձայն՝ Անդրկովկասն իր անկախության մասին դեռևս հայտարարություն չէր արել: Սակայն թուրքական կողմը, խախտելով նույն միջազգային իրավունքի նորմերը, առաջարկել էր հաշտություն կնքել Անդրկովկասի հետ: Այդ ամենն արվում էր այն պայմաններում, երբ Անդրկովկասը թեև ձևականորեն, սակայն իրավական առումով դեռևս Խորհրդային Ռուսաստանի մասն էր կազմում, և թուրքական կառավարությունը Գերմանիայի հետ միասին Բրեստ-Լիտովսկում հաշտության բանակցություններ էր վարում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ⁴:

Մարտի 7-ին (20-ին) Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովի 4-րդ նիստում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Զիւենկելին, ի պատասխան թուրքական կողմի հայտարարությունների, նշեց, որ Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասում

¹ Տե՛ս Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 32:

² Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 74:

⁴ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 179-180:

ստեղծվել է ինքնուրույն նոր կառավարություն, որն այժմ պատասխանատու է սեյմի առջև, և Անդրկովկասը փաստորեն մի պետություն է, որն արդեն մուտք է գործել միջազգային հարաբերությունների ոլորտ: Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության նախագահը շեշտեց, որ Թուրքիայի կառավարությունն ինքն է առաջարկել առանձին բանակցություններ վարելու և կնքելու հաշտության դաշնագիր, հետևաբար նա ճանաչել է Անդրկովկասի ինքնուրույն իշխանության գոյությունը, որը ներկայացնում է պետություն¹: Այնուհետև Ա. Չիսենկելին հաշտության խորհրդաժողովի նիստում, ի պատասխան Ռաուֆ-բեյի, պաշտոնապես հայտարարեց, որ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը չի ճանաչում բոլշևիկյան Ռուսաստանի իշխանությունը և մարտի 3-ին ստորագրված Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի Կովկասին վերաբերող դրույթները, քանի որ այն իրավական ոչ մի հիմք չունի և կնքվել է առանց իրենց գիտության և համաձայնության, ուստի ոչ մի պարտավորեցնող ուժ չունի միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Ա. Չիսենկելին նաև հայտարարեց, որ Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովը նույնպես միջազգային-իրավական բնույթի ակտ է, չնայած Անդրկովկասը պաշտոնապես չի հռչակել իր անկախությունը և տերություններին դեռևս նոտաներ չի հղել այդ մասին², սակայն պետականության կարգավիճակ է ձեռք բերել, ու այդ գործընթացը սկսված է:

Առարկելով Ա. Չիսենկելուն՝ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը հանդես եկավ պաշտոնական նոր հայտարարությամբ. կտրուկ պահանջեց, որ մինչև Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովի ավարտն Անդրկովկասի կառավարությունը հրապարակայնորեն հռչակի իր անկախությունը միջազգային իրավունքի սկզբունքներին համապատասխան և միջոցներ ձեռնարկի, որպեսզի մյուս պետությունները ճանաչեն իրեն³: «Մենք էլ ձեզ կճանաչենք սուվերեն պետություն, – հայտարարում է Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը: – Մենք մեծ ուրախությամբ կաջակցենք ձեզ սեփական պետություն կազմելու, որը մեր շահն է ընդդեմ Ռուսաստանի: Դրա փոխարեն մենք ձեզ կօգնենք ինչպես կամենաք, օրինակ՝ զորքեր ուղարկենք ձեզ համար ընդդեմ բոլշևիկների: Դա պետք է նաև Հայկական հարցի համար. կօգնենք հայկական տերիտորիայի կազմումին (իմա՝ պետության – Գ. Պ.) Կովկասի սահմանում»⁴: Ավելի ուշ՝ ապրիլի 1-ին (14-ին), Տրապիզոնում Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Ալ. Խասիսյանի հետ մասնավոր գրույցի ժամանակ հայտնում է. «Մենք չենք ուզում հայկական շահերը լրիվ անտեսել: Մենք չենք ուզում Կովկասը բաժանել երկու մասի, այլ երեք մասի: Սրան դուք կարող եք վստահել միանգամայն»: Անշուշտ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյի

¹ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 159:

² Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 180-181:

³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 178-181:

⁴ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 310:

ոչ անկեղծ հայտարարությունը բխում էր Թուրքիայի շահերից, որն ուներ խորքային լուրջ դրդապատճառներ, ինչն առանձին հողվածի նյութ է:

Այնուհետև Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը մարտի 7-ի հաշտության խորհրդածո-ղովի 4-րդ նիստում վերապահում է անում՝ հայտարարելով, որ երբ կնքվում էր Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանից չէր անջատվել, և այդ իսկ պատճառով հաշտության այդ դաշնագիրը պարտադիր է Անդրկովկասի համար, և եթե վերջինս այսօր հռչակի իր անկախությունը, ապա այդ փաստը հետագայում ուժ չի ունենա, ուստի Անդրկովկասը իրավունք չունի վիճարկելու դրա օրինականությունը¹: Դրանով թուրքական կողմը պարզորոշ հասկացնել տվեց, որ անգամ Անդրկովկասն անկախ հռչակելու դեպքում Բաթումը, Արդահանը և Կարսը իրենց գավառներով իրավականորեն չեն կարող երկրամասի մասը կազմել: Փաստորեն Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը հայտնվեց դիվանագիտական փակուղու առջև. թուրքական կողմը կտրուկ մերժեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի՝ Կովկասին վերաբերող դրույթները չճանաչելու՝ Ա. Չիսենկելու մարտի 7-ի հայտարարությունը:

Ակնհայտ է, որ Անդրկովկասն անկախ հռչակելու թուրքական պատվի-րակության ակնհայտ պնդումները և ճնշումները ունեին Թուրքիայի շահե-րից բխող՝ զավթողական նկրտումներով պայմանավորված, լուրջ դրդա-պատճառներ: Երկու պատվիրակության նախագահների մասնավոր զրույց-ների ժամանակ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Ա. Չիսենկելուց չթաքցրեց, թե ինչով է պայմանավորված Անդրկովկասի անկախության հռչակման Թուրքիայի վճռականությունը: Ինչպես նա փաստել է. «Թուրքիան ատելի է Ռուսաստա-նի համար, և նրան (Թուրքիային – Գ. Պ.) անհրաժեշտ է Կովկասի անկախու-թյունը որպես բուֆեր Ռուսաստանի դեմ: Եթե Կովկասը կարող է այդ դերը կատարել, ապա կարելի է խոսել ամրոցները (Բաթում, Կարս – Գ. Պ.) նրան վերադարձնելու մասին: Սակայն հարց է, թե արդյոք կարող է Կովկասը դառ-նալ ամուր ինքնուրույն միասնություն (իմա՝ պետություն – Գ. Պ.), և երկ-րորդ՝ կարելի՞ է վստահ լինել, որ հավատարմորեն կպաշտպանի Թուր-քիայի շահերը:

...Կովկասն անկախ պետք է լինի, որովհետև երկյուղում ենք, թե հար-մար առիթի դեպքում Կովկասը դարձյալ կշրջվի Ռուսաստանի կողմը: Չէ՞ որ Ռուսաստանը մի 20 տարի հետո նորից կհառնի: Եվ մի՞ թե Ռուսաստանը կարող է հրաժարվել ողջ երկիրը վառելիքով ապահովող Բաքվից»²:

Անտարակույս թուրքերն ունեին մտավախություն, թե արդյոք անկախու-թյան հռչակումից հետո կարող էր ստեղծվել Անդրկովկասի ինքնուրույն միասնական ամուր պետություն, որը կարող էր ծառայել իբրև բուֆերային

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 101:

պետություն՝ պատնեշ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև վերջինից պաշտպանվելու համար: Սակայն այդպիսի հավանականությունները քիչ իրատեսական էին, որովհետև պայմանավորված էին մի շարք լուրջ հանգամանքներով և խոչընդոտներով: Օսմանյան կայսրությանը քաջ հայտնի էին այդ երկրամասի երեք գլխավոր ազգերի միջև առկա խոր հակասությունները և հակամարտությունները, որի գլխավոր պատճառը նրանց քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներն էին ու ազգային-տարածքային սահմանների վեճերը, որոնք երբեմն վերածվում էին ազգամիջյան արյունալի բախումների: Թուրքերին հայտնի էր նաև վրացիների և կովկասյան թաթարների բացահայտ հակառուսական դիրքորոշումը, (անվիճելի էր կովկասյան թաթարների թուրքական կողմնորոշումը), սակայն նրանք վստահ չէին, թե արդյոք վրացիները կարող են թուրքական կողմնորոշում որդեգրել: Թուրքերին հայտնի էր նաև հայերի ավանդական ռուսական կողմնորոշումը, և նրանք մտավախություն ունեին, որ Արևելյան Հայաստանը կարող է Ռուսաստանի մաս կազմել, որը լիովին հակասում էր իրենց շահերին: Վերջապես, նման իրադրության պայմաններում թուրքերը վստահ չէին, որ վրաց-թաթարական հակառուսական կողմնորոշումը կարող է բավարար չափով նպաստել Անդրկովկասին սեփական ուժերով պաշտպանվելու Ռուսաստանից: Հետևաբար, առկա խոչընդոտները չէին կարող երաշխիք լինել Թուրքիայի անվտանգությանը հարևան Ռուսաստանից: Այդ ամենը կանխելու համար թուրքերը վճռական էին տրամադրված Բաթումը, Արդահանը և Կարսը որպես ռուսներից պաշտպանվելու ամրոցներ պահելու հարցում: Ավելի ուշ՝ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության նախագահի հետ մասնավոր գրույցի ընթացքում, դարձյալ կրկնում է նույն միտքը. «10-20 տարի հետո Ռուսաստանը ամրապնդվելուց հետո վերադառնալու է Կովկաս, հետևաբար Անդրկովկասը պետք է հասկանա Թուրքիային և նրան ընդառաջ գնա»¹: Թուրքիան, օգտվելով նման նպաստավոր պահից, ձգտում էր տարածքային զավթումներով վերջնականապես ապահովել իրեն Ռուսաստանից սպասվող վտանգից, որը ոչ հեռավոր ապագայում կարող էր իրական սպառնալիք դառնալ իր սահմանների համար: Այդ իսկ պատճառով նա հայտարարում էր, որ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը պետք է մնան իր տիրույթում իբրև ռազմական ամրոցներ²: Թուրքերը հենց դրանով էին պատճառաբանում Կարսը և Բաթումը զավթելու անհրաժեշտությունը. Կարսը՝ Էրզրումի պաշտպանության համար, իսկ Բաթումը՝ որպես ռազմական ուժեղ բազա Մև ծովում Ռուսաստանի և Բուլղարիայի դեմ, որը սպառնալիք էր Կոստանդնուպոլսին: Խ. Կարճիկյանը գրում է. «Կովկասի գրավումը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 104:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 123, թ. 5:

քաղաքական մի ծրագիր է և անհրաժեշտություն Տաճկաստանի համար: Բաթումի ու Կարսի գրավումն առաջին փուլն է՝ դյուրացնելու այդ»¹:

Այսպիսով, Թուրքիայի ակնհայտ նպատակն էր Անդրկովկասն անկախ հռչակելով վերջնականապես փաստացի և իրավականորեն կտրել Ռուսաստանից և թույլ, անօգնական այդ երկրամասը զավթելով՝ այն ներառել իր ազդեցության ոլորտը և այսպիսով ապահովել իր անվտանգությունը Ռուսաստանից:

Եվ պատահական չէր, որ մարտի 7-ի (20-ի) Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովի 4-րդ նիստում թուրքական պատվիրակությունը պաշտոնապես մերժեց նաև Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության պահանջները Արդահանի, Բաթումի և Կարսի գավառների նկատմամբ: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը հայտարարեց, որ հաշտության դաշնագիր կնքելու համար դիվանագիտական բանակցությունները կարող են սկսվել միայն այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը հրաժարվի այդ երեք գավառների նկատմամբ հավակնություններից: Պատվիրակության թաթար ներկայացուցիչ Մ. Հաջինսկին, պաշտպանելով թուրքական կողմի պնդումները, հայտարարել է. «Ինձ համար մի բան պարզ է, որ թուրքերի համար կարևորը մեր անկախության հռչակումն է, միայն մեր անկախությունը կտա հնարավորություն բանակցությունների համար: Բրեստի հաշտությունը նրանց համար անխախտելի է. հաշտություն կնքելու համար հարկավոր է անկախության հռչակումը (Անդրկովկասի – Գ. Պ.) և Կարսից, Արդահանից, Բաթումից հրաժարվելը: Եվ ուրիշ ոչինչ»²:

Չուշացան Տրապիզոնում թուրքերի հետ դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում քննարկված մի շարք այլ հարցերի շուրջ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության (բացառությամբ պատվիրակության կովկասյան թաթարների ներկայացուցիչների) հակադարձումների ու անհամաձայնությունների ծանր հետևանքները: Անդրկովկասի կառավարությունը իր պատվիրակությանը հղած հեռագրում տեղեկացնում էր, որ «թուրք զորքերը մտան Կովկասի սահմանները, հաշտութեան բանակցութիւն չի կարելի այսպիսի պայմաններում. երկդիմի դրութիւն մը կստեղծուի, պէտք է կեցնել զօրքի առաջ խաղացումը»³: Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում իրենց այդ անօրինական, անարդարացի և զավթողական պահանջները պարտադրելու նպատակով թուրքերը մի կողմից բանակցում էին, իսկ մյուս կողմից Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության վրա բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրելու և խուճապի մատնելու նպատակով շարունակում էին իրենց ռազմական գործողությունները վիճելի տարածքները

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 101:

³ **Աստվածատուր Խաչատրյան**, նշվ. աշխ., էջ 73-74:

գրավելու համար: «Ֆրոնտից եկած ամեն մի վատ լուր,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- ուժ էր տալիս թշնամուն»¹:

Այդպիսին էր թուրքական դիվանագիտության երկդիմի մարտավարությունը Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում: Այդ առիթով Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Ես գտնում եմ, որ նման պայմաններում այլևս անհնար է շարունակել բանակցությունները, և անհրաժեշտ է դուրս գալ դժխային պայմաններից»²: Իսկ պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության համար ստեղծված դրությունը բնութագրեց որպես բանտի պայմաններ³:

Ստեղծված աննպաստ և փոխադարձ անվստահության պայմաններում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը Տրապիզոնում ձգտում էր ուղիներ որոնել՝ շարունակելու դիվանագիտական բանակցությունները թուրքերի հետ: «Նախ որովհետև,- գրում է Ա. Խաչատրյանը,- Չխենկելին և իր ընկերները գիտեին, որ «Ճակատի դրությիւնը շատ գեշ է: Մեր զորքն ու հրամանատարներն իրենց պարտականութեան բարձրութեան վրայ չեն: Երկիրն անիշխանութեան մատնուած է, կռուել չեն կարող»: Երկրորդ Չխենկելին կը խոստովանէ – «Չոս եկանք շատ անպատրաստ կերպով: Մեր տկարությիւնը մեր մեջէն միութեան բացակայութիւնն է»:

Եւ, իրաւ է, ինչ կը ներկայացնէր Կովկասի պատւիրակութիւնը՝ կովկասեան ցեղերու խառնուրդ մը, որոնք միայն ցեղային ասեղութիւն ունէին իրարու դէմ միայն իբր պատմական փաստ յիշելով, այլ իրենց ազգային ձգտումներով ու շահերով տրամագծօրէն իրարու հակառակ էին: Եւ թուրքերը շատ մօտէն գիտէին այս բանը, ուստի առանց կարևորութիւն տալու զանազան դիմումներուն՝ յառաջ խաղացումը կասեցնելու՝ Կովկասի սահմաններում բռն ուժով յառաջ կը տանէին իրենց նուաճումը, միւս կողմէն, անուշ և երկդիմի խօսքերով կզբաղցնէին պատւիրակութիւն, աշխատելով միշտ աւելի խորացնել անոնց միջև եղած արդէն բացած ճեղքը»⁴:

Այսպիսով, Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում դիվանագիտական աճող ճնշմամբ և տարածքային ռազմական զավթումներով թուրքական պատվիրակությունը շարունակում էր պարտադրել իր ամենագլխավոր պահանջները՝ Անդրկովկասը հանդիսավորությամբ հռչակել անկախ, անվերապահորեն ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, անհապաղ Օսմանյան կայսրությանը հանձնել Բաթումը, Արդահանը, Կարսը իրենց գավառներով:

Այդուհանդերձ, Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը ստեղծված հակամարտ տրամադրությունների և ձգտումների պայմաններում

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 310:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 100-101:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ **Աստվածատուր Խաչատրյան**, նշվ. աշխ., էջ 74:

րում փորձում էր դուրս գալ դիվանագիտական փակուղուց ու շարունակել բանակցությունները և հաշտության խոհրդածողովի օրակարգ մտցնել Անդրկովկասի սեյմի հաստատած՝ Թուրքիայի հետ հաշտության 3-րդ և 4-րդ գլխավոր դրույթները:

Մինչ այդ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյի հանձնարարությամբ երկու պատվիրակությունների փոխայցելությունների և մասնավոր գրույցների ժամանակ շոշափվեց Անդրկովկասի սեյմի փետրվարի 16-ի (մարտի 1-ի) հաստատած 4-րդ հիմնադրույթը, որում ամրագրված էր, որ պատվիրակությունը կողմ է Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշմանը, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությանը թուրքական պետության շրջանակներում¹: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը և թուրքական պատվիրակության առաջին քարտուղար Իսմայիլ Համի-բեյը Ալ. Խատիսյանի և Հ. Քաջագնունու հետ մասնավոր գրույցների ժամանակ ներկայացրին Հայկական հարցի «լուծման» իրենց առաջարկը: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը առաջարկում էր Թուրքիայի և Անդրկովկասի բնակչության փոխանակություն: Թուրքական կողմը պնդում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի 300 հազար հայ փախստականներին հարկ է թողնել Արևելյան Հայաստանում, իսկ նրանց փոխարեն Արևմտյան Հայաստան մշտական բնակության տեղափոխել նույնքան մուսուլմանների²: Դա նշանակում էր, որ թուրքական կողմը մերժում էր Հայկական հարցի լուծման պահանջը: Բնականաբար, Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամներ Ալ. Խատիսյանը և Հ. Քաջագնունին կտրուկ մերժեցին, «որովհետև ան,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- կը գրկեր մեզ իրաւունքէ պահանջել Թրքահայաստանը, որ թուրքերը կուզէին տեղաւորել Անդրկովկասէն տարւած մահմեդական տարրեր»³: Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը հայ պատվիրակների առարկության առիթով պաշտոնապես հայտարարեց. «հայերը չհամաձայնեցին իրենց (թուրքերի – Գ. Պ.) պահանջներին, նրանք՝ ռուսահայերը (արևելահայերը – Գ. Պ.), նույնպես կարող են երթարկվել կոտորածի, ինչպես տաճկահայերը (արևմտահայերը – Գ. Պ.)»⁴: Ի դեպ, Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության պատվիրակության նախագահի այդ պաշտոնական հայտարարությունը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ Արևմտյան Հայաստանում և այլ հայաբնակ վայրերում ցեղասպանություն և հայրենազրկում է կատարվել: Օսմանյան կառավարությունը, դեռևս XIX դարի կեսերից սկսած, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական (էթնիկական) կազմը հիմնովին փոխելու հեռահար նպատակով պարբերաբար հետևողականորեն իրականացնում էր իր որդեգրած ավանդական քաղա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 43: Տե՛ս նաև՝ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 84:

² Տե՛ս Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 32:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 123, թ. 1:

քականությունը, այն է՝ բացառել ոչ միայն ցեղասպանության պատճառով հայրենազրկված արևմտահայ փախստականների վերադարձն իրենց հայրենի օջախներ, այլև Արևմտյան Հայաստանում բնակեցնել Անդրկովկասի և այլ երկրամասերի մուսուլման բնակչությանը և միջազգային հանրությանը հրամցնել, թե Արևմտյան Հայաստանում չկա մի տարածք, որտեղ հայերը մեծամասնություն են: Թուրքիայի ղեկավարությունը հուսադրում էր քրդերին, որ Արևմտյան Հայաստանը հայկական տարրերից իսպառ մաքրելուց հետո իրական պայմաններ կստեղծվեն քրդական ինքավարություն ստեղծելու համար: Քրդերը, հրապուրված պետականություն ունենալու հեռանկարով, Արևմտյան Հայաստանում և հայաշատ այլ վայրերում դարձան Հայոց ցեղասպանության և հայերի հայրենազրկման ամենագործուն մեղսակիցները: Թուրքերի հետ մեկտեղ նրանք տիրեցին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ապրող հայության ողջ ունեցվածքին: Ցեղասպանության և հայրենազրկության «հետևանքով» գրում է Վ. Բայբուրդյանը,– Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քրդական էթնիկական տարրը ձեռք բերեց գերակշիռ դիրք և կազմեց մեծամասնություն: Կարծես թե իրականանում էր երիտթուրքերի կողմից քրդերին խոստացած ինքնավար Քրդստան ստեղծելու գաղափարը: Սակայն, իրականում հենց այդ ժամանակվանից սկսած, թուրքական պետության համար օրակարգի անհետաձգելի հարց էր դառնում նաև «քրդական պրոբլեմի» լուծումը: Նկատի ունենալով Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող քրդական տարրը, «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ղեկավարներից մեկը գրել է, որ «մեր երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից»¹:

Այսօր, ինչպես բումերանգ, ցեղասպանության սպառնալիքը ուղղվել է մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում բնակվող քրդերի դեմ, որոնք այդ տարածքը համարում են իրենց «հայրենիքը» և ձգտում հասնել ինքնավարության:

Տրապիզոնում երկու պատվիրակությունների փոխադարձ այցելությունների և մասնավոր գրույցների ժամանակ թուրքական կողմը չէր թաքցնում Օսմանյան կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը. «Այլևս թույլ չեն տա հայերին վերադառնալ Թուրքահայաստան»²: Նրանք հայտարարեցին նաև, որ Հայկական հարցը «Թուրքիայի համար բացարձակապես ընդունելի չէ, և նույնիսկ ավելորդ է Թուրքահայաստանի ինքնավարության մասին խոսելը. այնտեղ (Արևմտյան Հայաստանում – Գ. Պ.) հայեր չկան և չեն լինի, քանզի որտեղով անցնում է թուրք զինվորը, այնտեղ այլևս հայ չի մնա»³: Դրա համար թուրքերը խորհուրդ էին տալիս Անդրկովկասի խաղաղարար

¹ Վ. Բայբուրդյան, Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008, էջ 227:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 103:

³ Նույն տեղում:

պատվիրակության վրաց և թաթար անդամներին այլևս չբարձրացնել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը, այլ կարծում էին, որ նրանք պետք է «լեզու գտնեն և գործեն համերաշխ առանց հայերի»¹:

Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը և նրա պատվիրակության անդամներն անզիջում ու վճռական էին իրենց բոլոր անարդար և անօրինական պահանջներում: Տրապիզոնի մարտի 8-ի (21-ի) հաշտության խորհրդաժողովի 5-րդ նիստում նա կտրուկ մերժեց և անթույլատրելի համարեց Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության առաջարկը՝ Անդրկովկասի սեյմի հաստատած 4-րդ գլխավոր հիմնադրույթը՝ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը, օրակարգ մտցնելու և այն պաշտոնապես որակեց «միջամտություն թուրքիայի ներքին գործերին»²: Նա զայրույթով հայտարարեց, որ «վերջին դարերի թուրքական պատմության ամբողջ ընթացքում մեծ պետությունները թուրքիային խեղդել են այդ հարցով (Հայկական – Գ. Պ.)»³: Այնուհետև Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը գրավոր վերջնագիր ներկայացրեց՝ Ա. Չխենկելուց պահանջելով պատասխանել ամենակարճ ժամկետում՝ 3-4 օրվա ընթացքում⁴: Այդ առիթով Ալ. Խատիսյանը գրել է. «Այս հայտարարությունը ուժեղ ազդեցություն գործեց պատվիրակության վրա: Հարցի լրջության պատճառով հայտարարվեց, որ անհրաժեշտ է մեծ ընդմիջում՝ հետագա քայլերի մասին սեփական կառավարություններին հարցում անելու համար»⁵:

Տրապիզոնում ժամանակավորապես ընդհատվեցին հաշտության խորհրդաժողովի դիվանագիտական բանակցությունները, սակայն շարունակվեցին Հայկական հարցի շուրջ երկու պատվիրակությունների փոխադարձ այցելությունները և մասնավոր զրույցները, որոնց ընթացքում թուրքական կողմը դարձյալ շարունակում էր համառորեն մերժել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը և վճռականորեն պնդել իր գլխավոր պահանջները: Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը շարունակեց մնալ երկու պատվիրակությունների մասնավոր զրույցների շրջանակներում: Հ. Քաջագունու հարցադրմանը Ա. Չխենկելին պատասխանեց. «Մասնավոր զրույցների (Հուսեյն Ռաուֆ-բեյ հետ – Գ. Պ.) ժամանակ ամեն անգամ ստանում եմ նույն ձևական պատասխանը՝ դա թուրքիայի գործն է»⁶: Ալ. Խատիսյանի հետ զրույցի ժամանակ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը վրդովված հիշեցրել է, որ «ամեն մի հայի մեջ նստած է եղել մի ռուս

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 103:

² ՄԵ – (21) -00007-00004-009 (Թուրքիայի կառավարությանը կից օսմանյան արխիվ): Շնորհակալություն ենք հայտնում թուրքագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արսեն Ավագյանին՝ թուրքական (օսմանյան) արխիվներից մեզ նյութեր տրամադրելու համար:

³ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 143.

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 102:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 142.

լրտես»¹, «հայերը դավաճանել են Թուրքիային, որ մինչև պատերազմը (Առաջին աշխարհամարտը – Գ. Պ.) թուրքերն առաջարկել են (հայերին – Գ. Պ.) իրենց հետ միության մեջ լինել ռուսների դեմ, այնքան էին նրանց վստահում: Բայց հայերը փախչում էին բանակից, գնում էին Ռուսաստան և կռվում էին թուրքերի դեմ: Նրանց (հայերի – Գ. Պ.) մոտ գտնում էին ռումբեր, արկեր, թնդանոթներ և ծածկագրեր՝ Անգլիայից ու Ֆրանսիայից, որ դարձյալ բերվում էին Ուրֆայով (Կիլիկիա): Եթե թուրքերը հայերի դեմ միջոցներ չձեռնարկեին, ապա ռուսներն արդեն Կոստանդնուպոլսում և Ալեքսանդրեթում կլինեին»²:

Նույն օրը՝ մարտի 8-ի (21-ի) երեկոյան, կայացան Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության մի քանի ընդհանուր նիստեր: Ա. Չիսենկելու առաջարկությամբ ստեղծվեց հատուկ մի հանձնախումբ՝ կազմված պատվիրակության 17 անդամներից՝ Հ. Քաջազնունու, Գ. Լասխիշվիլիի և Ի. Հայդարովի գլխավորությամբ, նրանց Թիֆլիս գործուղելու՝ Սեյմին և կառավարությանը հաշտության խորհրդաժողովում ստեղծված երկու պատվիրակությունների առձակատումների, անհամաձայնությունների մասին զեկուցելու և նրանցից նոր լիազորություններ և հանձնարարականներ ստանալու՝ ընդհատված թուրք-անդրկովկասյան բանակցությունները շարունակելու համար: Մակայն հատուկ հանձնախումբը «իր կողմից, – գրում է Ալ. Խատիսյանը, – ոչ մի հանձնարարական կամ գաղափար չի ուղարկում, այլ միայն ներկայացնում է գործի սեփական միակ կողմը»³:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 9-ին (22-ին), հատուկ հանձնախումբը մեկնեց Թիֆլիս: Մարտի 12-ին (25-ին) Թիֆլիսում հրավիրված Անդրկովկասի սեյմի նախագահության, կառավարության և խմբակցությունների ներկայացուցիչների միացյալ ժողովում հատուկ հանձնախմբի ղեկավարներ Հ. Քաջազնունին, Գ. Լասխիշվիլին և Ի. Հայդարովը ներկայացրին Տրապիզոնում կայացած հաշտության խորհրդաժողովի հինգ նիստերի արձանագրությունները, դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում ստեղծված անհամաձայնությունները և հակամարտությունների ամբողջ պատկերը⁴: Նրանք հաղորդեցին նաև, որ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունը իր հանձնախմբի անդամներին «հանձնարարել է սեյմին տեղեկացնել բանակցությունների իրավիճակի մասին, իսկ պատվիրակությունն ինքը (հատուկ հանձնախումբը – Գ. Պ.) չունի ընդհանուր կարծիք այն մասին, թե ինչ փոփոխություններ կարելի է մտցնել սեյմի հաստատած դրույթներում»⁵: Իրազեկումից հետո միացյալ ժողովում ծավալվեց մտքերի փոխանակություն երկու

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 311:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 105:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 102:

⁴ Տե՛ս ԿՅ (21) -00007-00003-001-005:

⁵ Նույն տեղում, 001-003:

հարցերի շուրջ. Անդրկովկասի անկախության հռչակման և սեյմի՝ փետրվարի 16-ին (մարտի 1-ին) հաստատած 3-րդ և 4-րդ հաշտության գլխավոր հիմնադրույթները վերանայելու, ինչպես նաև Թուրքիային որոշ զիջումներ անելու մասին:

Առաջին հարցի քննարկման ժամանակ սեյմի բոլոր խմբակցությունները, բացառությամբ «Մուսաֆաթի», մուսուլմանական սոցիալիստական դաշինքի (բլոկի) և Ռուսաստանի մուսուլմանների կուսակցության, արտահայտվեցին Անդրկովկասն անհապաղ անկախ հռչակելու դեմ՝ առաջարկելով, որ այն առանձին հատուկ կետով պետք է ամրագրել ապագա հաշտության դաշնագրում¹: Մուսուլմանական խմբակցության ներկայացուցիչ Մ. Մեհտի-նը, պաշտպանելով Թուրքիայի պահանջը, հայտարարում է, որ եթե Անդրկովկասն անկախ չհռչակվի, ապա իրենց խմբակցությունը կհրաժարվի սատարել Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունները²:

Միացյալ ժողովում հնչեցին սեյմի նախագահության, կառավարության անդամների՝ Ի. Ծերեթելիի, Խ. Կարճիկյանի, հատուկ հանձնախմբի ղեկավարներ Հ. Քաջազունու, Գ. Լասիխշվիլիի և այլոց կարծիքներն Անդրկովկասի անկախության անհապաղ հռչակման պարագայում երկրամասում սպասվող տարածքային սահմանների, քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ առճակատումների ու դժվարությունների լրջագույն հետևանքների մասին: Ի. Ծերեթելին, դեմ արտահայտվելով Անդրկովկասի անկախության անհապաղ հռչակմանը, նշեց, որ «անկախություն հռչակելու ժամանակ ստիպված կլինենք որոշել Անդրկովկասի պետության տարածքային սահմանները, և քանի որ այդ սահմաններում կներառվեն վեճի առարկա երեք մարզերը (Բաթում, Արդահան, Կարս – Գ. Պ.), ո՛չ Թուրքիան, ո՛չ դաշնակցային այլ տերություններ չեն ճանաչի մեր անկախությունը, և մեր առաջարկությունը կդիտեն որպես վերջնագիր»³:

Այնուհետև երկրորդ հարցի վերաբերյալ սկսվեց բանավեճ Թուրքիային զիջումներ անելու առավելագույն և նվազագույն չափը որոշելու համար, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի Տրապիզոնում թուրքական պատվիրակության հետ շարունակելու ընդհատված դիվանագիտական բանակցությունները: Սակայն սեյմի անդամ Ի. Ծերեթելիի առաջարկով միաձայն ընդունվեց մի որոշում, որով նպատակահարմար չհամարվեց զիջումների հարցը քննարկել և որոշում կայացնել միացյալ ժողովում, այլ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության նախագահ, արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելիին լիազորել լայն իրավունքներով, իսկ պատվիրակության մյուս անդամներին ներկայացնել իբրև նրա խորհրդականների: Նրան իրավունք էր վերապահվում իր իսկ պատասխանատվությամբ անհրաժեշտու-

¹ Տե՛ս ՄԵ (21) -00007-00003-001-003:

² Տե՛ս «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 145:

³ ՄԵ – (21) -00007-00003-003:

թունից ելնելով ինքնուրույն քայլեր կատարել այս կամ այն զիջումների համար, իսկ ավելի կարևոր խնդիրների դեպքում՝ հարցում անել սեյմին և կառավարությանը: Որոշվեց նաև, որ Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածո-ղովի պաշտոնական քայլերը արվելու են Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության անդամների ընդհանուր նիստերում նախապես քննարկելուց հետո¹: Ա. Չխենկելուն իրավունք վերապահվեց հաշտության դաշնագիր ստորագրել Թուրքիայի հետ: Սակայն հետագա պատմական դեպքերը մեկ անգամ ևս համոզեցին, թե սեյմի՝ մեծամասնություն կազմող վրացական ներկայացուցիչները մարտի 13-ին (26-ին) ինչու ընդունեցին կողմնակալ որոշում՝ Ա. Չխենկելուն լիազորելով միանձնյա արտակարգ իրավունքներ: Իրականում Ա. Չխենկելին և նրա պատվիրակությունը ոչ թե նպաստեցին կանխելու Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը, այլ ընդամենը, շրջանցելով հայկական խնդիրները, պաշտպանեցին վրացական շահերն ամբողջ դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում, որը ցավալի հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն հայերի, այլև իրենց՝ վրացիների համար:

Մարտի 16-ին (29-ին) հատուկ հանձնախումբը վերադարձավ Տրապիզոն: Նույն օրը հրավիրվեց Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության 39-րդ ընդհանուր նիստը, որտեղ լսվեց հատուկ հանձնախմբի անդամների զեկույցները Թիֆլիսի միացյալ ժողովում և սեյմում քննարկված հարցերի և ընդունված որոշումների մասին²: Իսկ երեկոյան Ա. Չխենկելիի հետ մասնավոր գրույցի ժամանակ Հուսեյն Ռաուֆ-բեյը Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունից պահանջեց մինչև մարտի 21-ը (ապրիլ 3-ը) տալ պատասխան³:

Մարտի 18-ին (31-ին) Տրապիզոնում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության ընդհանուր նիստում (նախագահող՝ Ա. Չխենկելի) քննարկվեց սեյմի հաստատած 3-րդ և 4-րդ հաշտության հիմնադրությունների վերանայման և Թուրքիային որոշ զիջումներ անելու հարցը: Այն իր աշխատանքը սկսեց սեյմի 4-րդ գլխավոր դրույթի՝ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը թուրքական պետականության շրջանակներում հարցի քննարկումից, որտեղ նոր տարաձայնություններ առաջացան խաղաղարար պատվիրակության անդամների միջև:

Ընդհանուր նիստում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցի շուրջ հանգամանալից, փաստարկված զեկուցումներով հանդես եկան Ալ. Խատիսյանը և Հ. Քաջագնունին: Ալ. Խատիսյանը նախ ներկայացրեց հարցի համառոտ պատմությունը, այնուհետև 1915 թ. ցեղասպանությանը և հատկապես Տրապիզոնում կատարված ոճրագործությունների մասին մանրամասներ, ապա կարևորեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնա-

¹ ՅԵ – (21) -00007-00003-003:

² Տե՛ս նույն տեղում, 003-005:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 104:

խնդրի լուծման անհրաժեշտությունը: Տարածքների մասին խոսելիս նա նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերը հետապնդում են ինչպես էթնիկ, այնպես էլ քաղաքական, տարածքային նպատակներ. «Մա նկատի առնելով՝ մենք պետք է հասնենք այն բանին, որ որոշվի անգամ նվազագույն տարածք՝ խիստ որոշարկված սահմաններով, որտեղ հայ բնակչությանը և Թուրքիայի՝ այդտեղ բնակվող մյուս ժողովուրդներին պետք է տրվեն ինքնավար (ինքնավարության) իրավունքներ: Այդպիսի տարածք կարող է լինել Բայազետի սանջակը, Էրզրումի վիլայեթը, Մուշի սանջակը և Բիթլիսի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ առանց Բատմանսուի (Տիգրիսի վերին հոսանք – Գ. Պ.) հարավային շրջանի»¹: Վերջում Ալ. Խատիսյանը հայտնում է, որ հայերի ցանկությունն է իրենց հայրենիքում ստանալ մի անկյուն, ուր կարող են ապրել ինքնավար կյանքով, բայց թուրքական կառավարության հովանու ներքո: Եզրափակելով իր խոսքը՝ զեկուցողը նշում է. «Վանա լիճը՝ Մուշի, Ալաշկերտի և Վանի երեք դաշտավայրերով, հայ ժողովրդի ուշադրության կիզակետն է: ... Իր ներքին գործերը վարելու համար այդ շրջանի բնակչությունը պետք է օգտվի ինքնակառավարման իրավունքներից՝ օրենսդիր ներկայացուցչական ժողովով և ընտրովի կենտրոնական գործադիր մարմնով: Նրան է տրվում ինքնակառավարվող տարածքում բնակվող բոլոր ժողովուրդների ներկայացուցիչներից միլիցիա կազմավորելու իրավունքը: ... Հայ-թուրքական հարաբերությունների ամենամոռայլ պայմաններում հայերի շրջանում անջատողականության գաղափար անգամ չէր ծագում: Ինքնակառավարվող Հայաստան՝ Թուրքիայի սահմաններում. այսպիսին էր թուրքահայերի մշտական կողմնորոշումը»²:

Ալ. Խատիսյանը կարևորել է նաև Հայոց ցեղասպանության պատճառով հայրենագրված արևմտահայ փախստականների վերադարձը իրենց հայրենի օջախներ. «Այժմ ես և իմ ընկեր Քաջագունին էլույթ ենք ունենում ռուսահայերի անունից՝ որպես Անդրկովկասի սեյմի անդամ պատվիրակներ, մենք գիտենք մեր եղբայրների ցանկությունները, և մենք նաև գիտենք, որ առանց Թուրքիայում Հայկական հարցը լուծելու անհնար է Անդրկովկասում կարգուկանոն հաստատելը. Անդրկովկասը և այնտեղ բնակվող ժողովուրդները չեն կարողանա վերացնել ներքին տարաձայնությունները միմյանց միջև, եթե հայերին Թուրքիայում տեղավորելու հարցը և հայ փախստականների՝ տուն վերադառնալը չստանան իրենց դրական լուծումը: Այսպիսին են Արևելյան Անատոլիայի հայերին տեղավորելու գործի հիմնական դրույթները: Ցավոտ հարցի լուծման այս միջոցը ամենավճռական ձևով, ի դեպ, կլուծի Անդրկովկասում բնակվող թուրքահայերի՝ հայրենիք հանգիստ վերադառնալու հույժ կարևոր հարցը»³: Այնուհետև որոշ դրույթներ լուսաբանելու

¹ YB – (21) -00007-00004-001:

² YB – (21) -00007-00004-002: Տե՛ս նաև **Հ. Ավետիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 128-129:

³ YB – (21) -00007-00004-005:

համար Ալ. Խատիսյանը բերում է վիճակագրական ընդհանուր տվյալներ Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների մասին, հայերի քանակի մասին՝ ըստ վիլայեթների և սանջակների: Այդ տվյալները քաղված են 1914 թ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության հրատարակած «Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու»-ից և 1913 թ. Յ. Լեփսիուսի հրատարակած տվյալներից: Ըստ դրանց՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 2 600 000, որոնցից հայերի թիվը հասնում էր 1 034 400-ի¹: Եզրափակելով իր խոսքը՝ Ալ. Խատիսյանը նշում է, որ ներկայացված հիմնավորումները էական հիմք են, որով կարելի է թափանցել հիմնահարցի մանրամասների մեջ. «Ինչ վերաբերում է հայերի պահանջները կենսագործելու միջոցին, ապա պետք է հուսալ, որ Թուրքիայի և Անդրկովկասի համար ընդունելի պատվավոր խաղաղությունը կնքելու գործն իր ձեռքը վերցրած անդրկովկասյան ժողովրդավարությունը, հատկապես Վրաստանի և մուսուլմանների ժողովրդավարությունը կանեն այն, ինչ առաջ չէր հաջողվում միջազգային դիվանագիտությանը, և թուրքահայերի պատմության մեջ կբացվի լուսավոր նոր էջ»²:

Ա. Չխենկելին, արձագանքելով Ալ. Խատիսյանի զեկուցմանը, հիշեցնում է ընդհանուր նիստի մասնակիցներին. «Մենք ունենք Օսմանյան պատվիրակության՝ մարտի 8-ի պատասխանը, որը վերաբերում է հայկական հարցին (կարդում է): Մենք Սեյմում ունենք այս հարցի հայտնի դրվածքը, որն արտահայտված է մեր 4-րդ թեզիսում: Առաջարկում եմ պատվիրակությանը հարցի դրվածքը փոխելու հնարավորության պաշտոնական քննարկմամբ զբաղվել»³: Կարծես թե Ա. Չխենկելին ուղղորդում էր պատվիրակության անդամներին քննարկումը եզրափակել՝ 4-րդ հիմնադրույթը հանելու օրակարգից: Իսկ Շ. Քաջազնունին, հակադրվելով Ա. Չխենկելուն, շարունակեց Ալ. Խատիսյանի զեկույցի տրամաբանական շարունակությունը, նշելով, որ խաղաղության պայմանագրի ստորագրման հետ միաժամանակ սուլթանը հատուկ հավատամք (կրեդո) է հայտարարում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը սուլթանի իշխանության (ինքնավարության) ներքո: Ինքնավար Արևմտյան Հայաստանը սուլթանին ամենամյա տուրք է վճարում՝ ունենալով սեփական կառավարություն և միլիցիա: Արևմտյան Հայաստանի տարածքի սահմանների, այդ տարածքները բնակեցնելու, հայտարարված ինքնավարության փաստացի իրագործման երաշխիքների մասին հարցերը կձևակերպվեն, «Եթե լինի օսմանյան պատվիրակության սկզբունքային պատասխանը՝ քննարկման և համաձայնության հարց դարձնել Թուրքահայաստանի հիմնախնդիրը վերը նշված ուղղությամբ:

¹ YB – (21) -00007-00004-007:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 008:

Թուրքիայի կողմից պարտավորության ձևը և հայտարարության ձևը դիվանագիտական տեխնիկայի հարց են, ինչին մենք էական նշանակություն չենք տալիս»¹:

Սակայն վրաց և թաթար պատվիրակության անդամները իրենց ելույթներում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցում դրսևորեցին մերժողական կեցվածք: Գ. Լասխիշվիլին իր ելույթում նշում է. «Մենք հնարավորություն չունենք հայկական հարցի լուծմանը հասնելու: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ Սեյմի դրույթներից 4-րդ կետը պետք է հանել: Մենք պետք է բացատրենք թուրքերին, որ սա միջամտություն չէ իրենց գործերին, որ Անդրկովկասը չի կարող հանգիստ ապրել և ազատ զարգանալ, եթե Թուրքիայի սահմաններում հայկական հարցը լուծում չստանա: Ես կարծում եմ, որ Թուրքիայի հետ պետք է կնքվի հատուկ համաձայնագիր համաներման և փախստական հայերի՝ Թուրքիա՝ իրենց լքած գավառները վերադառնալու մասին: Սրանից ավելի, դժբախտաբար, մենք ոչինչ անել չենք կարող»²: Խաղաղարար պատվիրակության անդամ Խաս-Մամեդովը, պաշտպանելով թուրքերի պահանջները, իր ելույթում հայտարարել է. «Այժմ ես կխոսեմ ոչ թե որպես խաղաղարար պատվիրակության անդամ, այլ որպես անդրկովկասցի, որպես հասարակական և քաղաքական գործիչ: Ես նույնպես կարծում եմ, որ այն ձևը, որով շարադրվել էին Սեյմի պահանջները Հայաստանի վերաբերյալ, ոչ այլ ինչ է, քան միջամտություն Օսմանյան պետության ներքին գործերին»³: Իսկ պատվիրակ Գ. Գվազավան, մերժելով Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնադրույթը, խորհուրդ է տալիս. «Միակ բանը, որ հնարավոր է, համընդհանուր համաներման պահանջն է փախստականների... և այլոց նկատմամբ: Մա հսկայական նշանակություն կունենա հայ փախստականների համար: Այդ պատճառով ես առաջարկում եմ ամբողջովին հանել 4-րդ կետը»⁴: Մ. Հաջինսկին, հակադրվելով Հ. Քաջազունու առաջարկներին, այն որակեց ավելի վերջնագրային, քան նույնիսկ Սեյմի պահանջների 4-րդ հիմնադրույթն է, և առաջարկեց հարցը դնել «գոնե պատերազմող կողմերի քաղաքացիների համար համաներման և հայ փախստականների՝ Թուրքիա վերադառնալու ձևով»⁵: Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցի շուրջ գրեթե նույն մերժողական ելույթները հնչեցին խաղաղարար պատվիրակության մյուս անդամների կողմից, և արդյունքում հիմնախնդիրը տեղափոխվեց «համաներման» դաշտ, որը նույնպես մերժվեց Թուրքիայի կողմից:

¹ YB – (21) -00007-00004-008:

² Նույն տեղում, 009:

³ Նույն տեղում, 0015:

⁴ Նույն տեղում, 0014:

⁵ Նույն տեղում, 009:

Ալ. Խատիսյանը իր եզրափակիչ ելույթում, առարկելով նախորդ բանախոսներին, մեկ անգամ ևս համառոտ ներկայացրեց հիմնախնդրի քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական, անվտանգության խիստ կարևորությունը ոչ միայն հայերի, այլ նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Ալ. Խատիսյանը, չհամաձայնելով նախորդ բանախոսների հետ, «առաջարկում է ցույց տալ Օսմանյան պատվիրակությանը, որ Անդրկովկասի պատվիրակությունը նկատի չի ունեցել հատուկ դիպչել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին, և նշել այն հիմքերը, որոնցով Հայկական հարցը կարգավորելու համար մտավ Անդրկովկասի պատվիրակության առաջ քաշած դրույթների մեջ: Մենք պետք է մեր պատասխանում առաջին հերթին նշենք Անդրկովկասն ու Օսմանյան կայսրությունը բնակեցնող ժողովուրդների բարեկամ հարաբերությունները, և երկրորդ հերթին այն, որ Անդրկովկասի սահմաններում մի քանի հարյուր հազար թուրքահպատակ հայ փախստականներ կան, որոնց հետագա ճակատագիրը անքակտելիորեն կապված է Անդրկովկասի երկրամասի պարենային, տնտեսական և այլ շահերի հետ, և Թուրքիայում Հայկական հարցի այս կամ այն լուծումից է կախված Անդրկովկասի ներքին կյանքի հանգիստ կազմակերպումը: Ես համաձայն չեմ Գ. Գվազավայի հետ, որը առաջարկություն մտցրեց 4-րդ կետը հանելու մասին, քանզի այս կամ այն կետը կարող է հանել միայն Սեյմը: Սեյմի տված նոր լիազորությունները մեր նախագահին իրավունք չեն տալիս հիմնադրույթներից այս կամ այն կետը հանելու: Եթե մեզ առաջարկում են, ինչպես դա արեց Գ. Լասխիշվիլին, Հայկական հարցի լուծումը հետաձգել մինչև համաշխարհային նոր խորհրդածողովը, ապա, իմ խորին համոզմամբ, այդ ժամանակ Հայկական հարցի լուծումը կարող է ավելորդ լինել, որովհետև եթե բանակցությունները չհանգեցնեն ցանկալի արդյունքների, ապա դա կարող է հանգեցնել հայերի նոր ջարդերի»¹: Փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնահարցը շարունակեց մնալ երկու պատվիրակությունների անպտուղ քննարկումների թեմա:

Այսպիսով, ստեղծված պայմաններում ակնհայտ էր, որ Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակության երկու հայ անդամներ Ալ. Խատիսյանը և Ն. Քաջազնունին չէին կարող դիվանագիտական դաշտում որևէ դեր խաղալ և քիչ թե շատ ազդեցություն գործել բանակցային գործընթացների վրա: Այնուամենայնիվ, հայ պատվիրակները փորձեցին բարձրացնել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնահարցը, որը թուրքերի և խաղաղարար պատվիրակության որոշ անդամների կողմից որակվեց որպես միջամտություն Թուրքիայի ներքին գործերին: Երկու պատվիրակությունների մասնավոր գրույցների ժամանակ թուրք պատվիրակները բացահայտ հայտարարեցին, որ իրենց պայմանները չընդունելու պարագայում իրենք ոչ միայն

¹ YB – (21) -00007-00004-0021:

Կկոտորեն Թուրքիայի տարածքում բնակվող շուրջ 200 հազար հայերին, այլև չեն խնայի կովկասահայերին: Այսքանով ավարտվեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հիմնահարցի քննարկումը Տրապիզոնում:

**Гегам Петросян - Траpezундская мирная конференция 1918 г.: обсуждение
Армянского вопроса**

На Траpezундской мирной конференции 1918 г. была четко сформулирована воинственная и захватническая политика, разработанная Османской империей по отношению к народам континента для того, чтобы застраховать свою безопасность от территориальных претензий России. Турецкая делегация при помощи дипломатического давления и территориальной военной агрессии продолжала навязывать здесь свои самые главные требования: торжественно объявить о независимости Закавказья, безоговорочно признать Брест-Литовский мирный договор, незамедлительно передать Османской империи Батум, Ардаган, Карс со своими провинциями. На конференции турки отвергли вопрос о самоуправлении Восточной Армении, квалифицировав его как вмешательство во внутренние дела Турции.

Gegham Petrosyan - Trabzon Peace Conference of 1918: Raising the Armenian Question

The Trabzon peace conference of 1918 clearly outlined the militaristic and expansionist policy of the Ottoman Empire against the nations living in that region for the sake of securing its safety from Russia's territorial claims. Through diplomatic pressure and regional military occupations the Turkish delegation continued to impose its main demands, that is to solemnly declare Transcaucasia independent, to implicitly accept the Brest-Litovsk peace treaty, to immediately hand over Batumi, Ardahan, Kars with their provinces to the Ottoman Empire. During the conference the Turks rejected the autonomy of Western Armenia, considering it as interference in the internal affairs of Turkey.